

KÖVÉR LAJOS

Jacobus Tollius magyarországi mozaikjai

Jacobus Tollius (1630–1696) holland utazó korának egyik ismert és nagyra tartott filológusa és alkimistája volt. Neve már szinte teljesen feledésbe merült, holott – Bél Mátyás¹ szavaival élve – ennek a „tanult utazó”-nak leveleire nemcsak ő hivatkozik előszeretettel, hanem Kölcsey Ferenc is utal rá egyik Kazinczynak írott levelében.² Mit keres egy filológus és egy alkimista Magyarországon? Erre az első olvasatra tán bizarrnak tűnő kérdésre roppant egyszerű a válasz. Jóllehet Tollius még latinul ír, magyarországi levelei több szempontból nézvést is fontosak. 1660-ban ott jár gróf Zrínyi Miklós könyvtárában, ami még az európai könyvnyomtatás egyik fellegvárának számító Hollandiából érkező könyvszerető és könyvtérítő késő humanista ember számára is lenyűgöző élmény, míg egy alkimista számára, aki kiváltképp fogékony a bányászat és az ásványtan iránt, a bányavárosoknál kevés izgalmasabb hely létezhet Európában.

Ezeket a levelek egy sajátos hármasság járja át, fűzi össze. Egyrészt a tér és időbeliség síkja; ne feledjük, hogy a második útja az 1687-es esztendőre esik. Épphogy kiverték Budáról a törököt, a Felvidék meg ez idő tájt már a kuruc mozgalmak Felvidéke is. A külfonból érkezett számára a helyenként megfoghatatlan, eklektikus mindennapok rajzolata így már önmagában érdekfeszítő. Másrészt olyan utazó is, aki az országra vonatkozó történelmi ismereteit, továbbá a tapasztaláson nyugvó, finom részleteket sem szem előtt tévesztő benyomásait, megfigyeléseit az *oral history* kínálta lehetőségekkel egészíti ki. Harmadrészt olyan tudós, akinek észrevételei a bányászat és a kémia szempontjából sajátos tudománytörténeti jelentőséggel bírnak. Így válnak élvezetes olvasmánnyá Tollius levelei, amelyek Magyarországról írott részei a „francia század” Európájában a francia nyelvű enciklopédia és szótáriródalom egyik fontos forrása lesz, kiváltképp a bányászat és a kémia vonatkozá-

¹ Bél Mátyás; szlovákul Matej Bel, latinul Matthias Belius (1684–1749), író, evangélikus lelkész, történet- és földrajztudós, a honi statisztika atyja. Nem sokkal halála után a „*magnum decus Hungariae*, (Magyarország nagy büszkesége”) megtisztelő jelzővel látták el nevét. A Pallas nagy lexikona <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/pallas/html/011/pc001186.html#9>. Letöltés: 2013. 10. 22.

² „Könyveim a napokban érkeztek meg, köztök letem Jac. Tollii epist. Itinerariae. Az ötödik epistola Magyarországról tanít. Az utolsó Gróf Zrínyi Miklósról a poétáról. Uram Bátyám ennek verseit ki akarja adni, úgy az életét is meg kellene írni, s arra ezen Tollius epistolája dátumokat adhatna. Ha akarja Uram Bátyám, a Zrínről szóló levelet megküldöm. Zríninek a Ne bánts-át is jó lenne kiadni, hogy így minden munkái együtt lennének. A Ne bánts-ban van ezen szó Töser, vagy Tözsér, mely kupeczet, vagyis marhával kereskedőt jelent. Tolliusban van a több képek közt az álomnak azon képe is, melyhez hasonlót Uram Bátyámnál láttam. Egy szárnyas gyermek oroszlán bőrére aluva, jobb kezében, melylyel fejét köríti, mákkal, a balban, melyet elnyújt, kürttel. írja Kölcsey. Váczy János, (szerk.): *Kazinczy Ferenc összes művei*. Harmadik osztály. Levelezés. 13. kötet, Budapest, 1903. 13.

sában. Ezért érdemes felelevenítenünk: mit is jegyzett le az utókor számára a 17. második felének általa bejárt Magyarországról.

Jacobus Tollius³ 1630 körül született a németalföldi Utrechtben, pontosabban az ettől néhány kilométerre lévő Rhenen városkában. Apja, Johannes Tollius (Jan Toll) szegénysége ellenére fia taníttatását nagyon fontosnak tartotta – nem hiába. A legidősebb Cornelius és legifjabb Jacobus valóban korának ismert és jó nevű tudósai lettek.

Jacobus Tollius a harderwijki egyetemen filozófiát tanult, később Deventerben folytatta filológiai tanulmányait, innen Utrechtbe ment, ekkor azonban már apja nem tudta tovább finanszírozni legkisebb fia tanulmányait, ezért elszegődött a híres amszterdami könyvkereskedő és földrajztudós Joannes Blaeu (Blaw) mellé.⁴ Itt geográfiai atlaszokhoz készítette el az egyes országok történeti szócikkeit – latin nyelven. Munkaadója földrajzi és történeti ismertanyag szerzés céljából Németországba és Ausztriába küldte; így jutott el 1660 végén Graz érintésével Csáktornyára (ma Horvátország – Čakovec.), ahol vendégül látta őt Zrínyi Miklós.

Még Blaeu szolgálatában dolgozott, amikor Nicolaus Heinsius,⁵ svéd diplomata megkezdte őt, és felkérte titkárának. Tollius elfogadta a munkát, és 1662 októberében Stockholmba utazott. Heinsius kezdetben elégedett volt vele, de később, 1663-ban indiszkrécio vádjával elbocsátotta, mivel állítólag másolatokat tartott magánál a számára átírás céljából átadott iratokról. Visszatért a Németalföldre, ahol magántanárként oktatott és orvosként praktizált, mivel megszerezte az orvostudományi címet is.

1687 januárjában pártfogójától, Friedrich Wilhelm von Brandenburg⁶ választófejedelemtől útlevelet kapott. Útvonala a következő volt: Amszterdam, Hannover, Braunschweig, Wolfenbüttel, Goslar, Magdeburg, Brandenburg, Potsdam, Berlin Wittenberg, Lipcse, Drezda, Prága, Bécs. Bécsből Magyarországra utazott.

³ Cornelius Tollius, illetve Jacobus Tollius életútjáról és munkásságáról első között a híres Moreriféle szótár 1759-es kiadásban olvashatunk bővebben. Lásd: *Le grand dictionnaire historique ou Le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane par Mr Louis Moréri*,... ; avec les suppl. de M. l'abbé Goujet; le tout rev., corr. et augm. par M. Drouet Édition ; Tome dixième, T-Z, Reprod. en fac-sim. Genève, Slatkine reprints, 1995. 231–232.; Michaud, Louis-Gabriel – Michaud, Joseph-François: *Biographie universelle ancienne et moderne*, Tome 41, [Tarabolous-Tory] Nouv. éd., reprod. en fac-sim. Bad Feilnbach Schmidt, 1998. 645–646. ; Allgemeine Deutsche Biographie, 1894. Tollius, Jacobus címszó. <http://www.deutsche-biographie.de/sfz82799.html>. Letöltés: 2013. 09. 29.

⁴ Blaeu, Blaeuw, Blauw kor egyik leghíresebb nyomdász családjára. <http://www.deutsche-biographie.de/sfz98022.html>. Letöltés: 2013. 10. 20.

⁵ Nicolaus Heinsius, (latinul Claes Hensius; franciául Nicolas Hensius, (1620–1681), tudós, költő, diplomata, aki 1650-től Krisztina svéd királynő (1626–1689) megbízásából a Királyi Könyvtár vezetőjeként dolgozza az első svéd kötelempéldány rendeletet 1661-ben, mely egyike a legelső ilyen jellegű szabályozásoknak. Ennek értelmében két példányt kellett beszolgáltatni a kiadónak: egyet a királyi kancelláriára, egyet pedig a királyi levéltárba. <http://www.deutsche-biographie.de/sfz98789.html>. Letöltés: 2013. 10. 20.; http://de.wikisource.org/w/index.php?title=ADB:Heinsius,_Nicolaus&oldid=1685865. Letöltés: 2013. 10. 22., Bouillet, Marie-Nicolas: *Dictionnaire universel d'histoire et de géographie*... (26e édition) / par M.-N. Bouillet,... ; ouvrage revu et continué par A. Chassang. Paris, 1878. 985.

⁶ Friedrich Wilhelm von Brandenburg, azaz I. Frigyes Vilmos, Friedrich Wilhelm I. (1620–1688), a Nagy Választóként is emlegetik. Egyébiránt 1634–1638 között Hollandiában járt tanulmányúton. A Hohenzollern-ház tagja, a leendő porosz királyság katonai tekintélyének egyik megalapozója. http://de.wikipedia.org/wiki/Friedrich_Wilhelm_%28Brandenburg%29. Letöltés: 2013. 10. 20.

1687 végén eljutott Itáliába is, ahonnan 1692-ben tért vissza szülőföldjére, de Utrechtben nem engedélyezték neki magánelőadások tartását, sőt helyzetét súlyosbította betegsége. 1696-ban halt meg tuberkulózisban, szegényes körülmények között. Levél formában megírt útinaplóját 1700-ban tette közzé *Epistolae Itinerariae* címen tanítványa és szellemi hagyatékának lelkes gondozója, Henricus Christian Henninus.⁷

Tolliusnak két magyarországi útját tartjuk számon, amennyiben 1660-ban és 1687-ben járt hazánkban. Az V. levél⁸ az 1687-es, tehát második magyarországi útjáról szól, míg a VI. levél⁹ az első az 1660-as csáktornyai élménybeszámoló.

Megtartván az idő sorrendjét, Tollius első magyarországi útja amolyan kirándulásféle, azaz nem tervezett út volt. Grazban – bizonyos sajátságos véletlen folytán – találkozott gróf Pöttingennel, („*Illustrissimo Comiti Pöttingo*”),¹⁰ aki azt javasolta a holland utazónak, hogy csatlakozzon hozzá Csáktornyára¹¹ menvén. Tollius persze kapva kapott az alkalmon, hiszen egy ilyen „kiruccanás” nemcsak a törökkel folytatott harcok helyszínének egzotikumát, hanem egy könyvtár megtekintésének lehetőségét is kínálta a filológus könyvész számára. Ami igazán izgalmassá teszi feljegyzését, az, hogy elég aprólékosan és igen színesen

⁷ Tollius, Jacobus, Jacobi Tollii Epistolae itinerariae, ex auctoris schedis postumis recensitae, suppletæ, digestæ, annotationibus, observationibus et figuris adornatæ, cura et studio Henrici Christiani Henninii, Amstelædami, F. Halmae, in officina J. ab Oosterwyk, 1700. Ezt a kiadást használjuk. Egyébiránt ennek az útleírásnak még két második kiadása ismert. Ugyanitt kiadták 1714-ben (Tollius, Jacobus: Jacobi Tollii Epistolae itinerariae, ex auctoris schedis postumis recensitae, suppletæ, digestæ, annotationibus, observationibus et figuris adornatæ, cura et studio Henrici Christiani Henninii, Amstelædami, apud J. Oosterwyk, 1714.) Emellett létezik hágai kiadás is; Tollius, Jacobus: Jacobi Tollii Epistolae itinerariae,... annotationibus, observationibus et figuris adornatæ, cura & studio Henrici Christiani Henninii. Secunda editio, Hagae-Comitum. vantom, [s. d.] Henninus, Henricus Christianus (165?1703), ismert költőként, szövegek sajtó alá rendezőjeként könyvkiadóként. <http://orlabs.oclc.org/identities/viaf-2809161>. Letöltés: 2013. 10. 22. Itt jegyezzük meg, hogy ahol a szó szerinti tollius idézeteknél nincs külön jelölve a fordító, ott a latin idézeteknél haszonnal forgattuk Náday Ádám Attila diplomamunkáját. (Náday Ádám Attila: *Jacobus Tollius és Magyarország*. Szakdolgozat. Szeged, 2012.)

⁸ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 140–204., kiegészítve Henninus jegyzeteivel 204–236., amelyek az eredeti szöveg afféle magyarázó jegyzetei, leginkább helység-és személynevek vonatkozásában.

⁹ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 237–246., kiegészítve Henninus jegyzeteivel 246–256., amelyek szintúgy az eredeti szöveg afféle magyarázó jegyzetei; példaképp: Zrínyi Miklós (Nicolaus Serinius) kapcsán Tollius utal a nagy törökverő elődre, a Hunyadiakra (Johannis Hunniadis); az 5. sz. jegyzet konkretizálja a Hunyadiakat, úgymint Hunyadi János és Hunyadi Mátyás (Mathias Corvinus) 250.

¹⁰ Pötting János Sebestyén gróf, „Rabenstein szabad bárója, Lienti örökös vágróffja, Rumburg és Tülpald ura, Ő szent császári s magyar és cseh királyi felség udvari kamarai tanácsosa, kamarása” az 1681. évi LXXXII. törvénycikk értelmében felvétellett a magyarok közé. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=4356>. Letöltés: 2013. 10. 22. Egyébiránt Zrínyi Miklós gyermekeinek gyámja. Takáts Sándor: *Magyar küzdelmek*, online változat, <http://mek.oszk.hu/08600/08663/08663.htm#7>. Letöltés: 2013. 10. 20.

¹¹ Csáktornya, Csakatur, Sz. Helena, Csakovecz, horvátul Čakovec, németül Tschakturn, város Horvátországban, mezőváros, és vár a régi Zala vármegyében. Vályi András: *Magyar országnak leírása*. Mellyben minden hazánkbeli vármegyék, városok, faluk, puszták, uradalmak, fábrikák, kutak, hámorok, savanyú és orvosló vizek, fürdőházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyó vizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak hollételek, földes urok, fekvések, történettyek, külömbféle termésbeli tulajdonságaik, a betűknek rendgyek szerint feltaláltnak. I–III. Buda, 1796–1799. <http://www.arcanum.hu/fszek/> Letöltés: 2013. 10. 8. A továbbiakban a helységnevek feloldásakor – ha egyéb jegyzés nincsen – hivatkozás nélkül Vályi András ezen ország leírását használjuk a Wikipédia szabad enciklopédiával kiegészítve.

leírja: mit látott itt és a környéken. Természetesen megemlékezik arról, hogy a távolból láthatta Stridót, Szent Jeromos szülőhelyét (*Comite Stridonum, patria Divi Hyeronimi*).¹² A törökverő horvát bánt „világhírű hős”-ként említi, Czackothurnum-ról pedig azt írja, hogy „jólesett a környes-körül látható műveletlenség közepette gyönyörű épületeket, fényes bútorokat, nagyszerű kényelmet, tisztaságot és művelt olvasottsággal bíró családot”¹³ találni. Természetesen megtekintette a Zrínyiek híres könyvtárát is, Csáktornyáról elutazván pedig Tollius három török kéziratot kapott ajándékba.¹⁴

A második útjának főbb állomásai a következők voltak: Amszterdam, Hannover, Braunschweig, Wolfenbüttel, Goslar, Magdeburg, Brandenburg, Potsdam, Berlin Wittenberg, Lipce, Drezda, Prága, Bécs, majd Pozsony. Jóllehet Tolliust felvidéki útja során elsősorban a bányák és ásványok érdekelték, de jó megfigyelő lévén egyebek mellett kitér a várak állapotára, sokszor személyes megjegyzéseit, benyomásait írja le a látottak kapcsán.¹⁵ Tudósításának sajátos színezetet ad a történelmi háttér, hiszen ez – mint fentebb említettük – Thököly kuruc-mozgalmának és a török Magyarországról történő kiűzésének a kora!

Tollius 1687-es második magyarországi útján a Dunán hajózott Pozsony felé. A táj szépsége rabul ejtette az utazót, aki május közepén szállt csónakba. „Nem bántam meg a választást. Mindenfelől zöld növényzet [...] így tavasszal kivirágozva oly virulóan szép volt a környék, és míg fülemülék sokasága kellemes énekkel kényeztette a fülünket; úgy tűnt nekem,

¹² Tollius: *Epistolae itinerariae*, 240.

¹³ „A világhírű hős megismerését gr. Pöttingennek köszönhetem, ő ugyanis kedves rokonát meglátogatni szándékozván, barátságosan és nyájasan meghítt, hogy menjek vele Csáktornyára (Czackothurnum). Két kézzel ragadtam meg a kedvező alkalmat, és három nap múlva már útban voltunk gr. Zrínyi vára és székhelye, t. i. Csáktornya felé. Az egész vidéken mindenütt bőségesen terem a gabona és bor, Ceres és Bacchus ugyancsak jól versenyeztek egymással. Útközben Radkersburg (Rackelsburgum) városkát érintettük, távolról pedig Stridót, Szt. Jeromos szülőhelyét pillantottuk meg. Csáktornyához közeledve, hírnököket küldtünk előre, hogy gr. Zrínyit megérkezésünk időpontjáról értesítsék. Ennél fogva midőn a vártól mintegy ezer lépésnyire voltunk, lóháton hozzánk vágatott és rokonát üdvözölte, azután kocsira ült; nemsokára a palotába értünk. A vár igen szép, terjedelmes és jól megerősített, minden oldalról falak és árkok veszik körül. Csupán a falu felé eső része függ össze a szárazfölddel. Valóban jól esett a környeskörül látható műveletlenség közepette, gyönyörű épületeket, fényes bútorokat, nagyszerű kényelmet, tisztaságot és művelt, olvasottsággal bíró családot találhatni. Az oszlopocsarnokokban a törököktől zsákmányul ejtett fegyverek, úm.: íjak, tegezék, buzogányok, paizsok stb. voltak elhelyezve, azonban mindezeket túlragyogták a dömöczki aczélkardok, melyeknek aranynyal és drágakövekkel kirakott markolatai és hüvelyei, gyönyörű látványt nyújtottak. A tornácban fölaggatott véres török zászlók a számtalan győzelmet hirdették. A grófnak hőstetteit szép festmények örökítették meg. A harmadik és negyedik napon a híres könyvtárt, azután a fegyvertárt szemléltük meg, hol az ágyúknak, bombáknak, lándzsáknak, kardoknak, puskáknak szeri-száma nincs. A kincstárban gyönyörű pénzügyűjteményt láttam, Nagy Sándor, Otho, Vitellius stb. pénzei gazdagon vannak képviselve. A királyok, fejedelmek és egyéb híres férfiak esztorgályozott, apró, kerek képei szintén igen csinosak. Ugyanitt láttam Luther Mártonnak és feleségének csinos kiviteli képeit. Ezután a valóban elbájoló, pompás kertbe vezettünk; ilyennek képzelem a régiek által dicsőített Alcinous-féle kertet. Szamota István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, 1054–1717*, összegyűjt. és jegyz. Szamota István, Budapest, 1891. 285–286.

¹⁴ Hauser Gábor – Monok István – Orlovsky Géza: *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*. Budapest, 1991. <http://www.eruditio.hu/zrinyi3d/bz/zrinyi.html>. Letöltés: 2013. 10. 22.

¹⁵ Ez a nagy erődépítések kora. Nemcsak Vauban (Sébastien Le Prestre, marquis de Vauban 1633–1707), Tollius kortársa, hanem Menno baron van Coehoorn (1641–1704), akit holland Vaubanként emlegetnek. http://fr.wikipedia.org/wiki/S%C3%A9bastien_Le_Prestre_de_Vauban. Letöltés: 2013. 10. 25.; http://fr.wikipedia.org/wiki/Menno_van_Coeboorn. Letöltés: 2013. 10. 25.

a Boldogság Szigetén kószálok.”¹⁶ Előrebocsátja azt is, hogy a magyarországi városokról bővebben fog írni, mint a német városokról, mivel ezekről sokkal kevesebbet tud a nagyvilág.¹⁷

Első állomáshelye Pozsony „Posonium vagy népiesen Presburg, Magyarország nemes városa, nem tágas, az én léptékemmel úgy kétezer-ötszázal körüljárható. Az alakja csaknem háromszögű, de egyenlőtlen...” Ezt követően leírja: a városban még most felellhetők „a Thököly-felkelés szomorú és éktelen nyomai. [...] Ám a nagyszerű tágas főtér méltóságot kölcsönöz a városnak, amelynek pompás házai, a templomtere és annak két kútja a magyarok gazdagságáról árulkodik.”¹⁸

A várról igen aprólékos képet rajzol. Olyan négyszögletű, szép épületként írja le, amelynek „négy tornya van; ezek közül a Bécs felé néző kicsit nagyobb a többinél, hiszen ez a Korona őrzésére rendeltetett, miután Visegrádot a török elfoglalta.”¹⁹ Ezt a tornyot hét zár védi, kulcsait pedig ugyanennyi magyarországi előkelő őrzi. Magának a Koronának, ahogy a várnak az őrzése is, nemzetségi jogon a Pálffyak privilégiuma.”²⁰

A vár szerkezetéről elmélkedve megállapítja, hogy annak „szélesebb, déli szárnya a hőmpölygő Dunára tekint. [...] A várat a város felé kettős sánc és három körbástya övezi, viszont a tornyok nem túl magasak, az árok meg kifejezetten kicsiny. A keleti oldalról nézvést a vár természeti fekvése és mesterséges megerősítettsége révén bevehetetlennek tűnik.” A vár nyugati szárnyát viszont meg kéne erősíteni, „mivel itt jóval magasabb magaslatokra tekint, és sem árok, sem komoly sánc nincsen ezen az oldalon”. Bejárván a várat nem kerüli el a figyelmét, hogy „a belső téren egy igen mély kút van, egyenlő mélységű a Dunával, ahonnan a vizet kapja. A domb, amelyen a vár elhelyezkedik, köves és kavicsos, elszórva és közbeékelve igen finom zsírkő mintegy két-háromujnyi szélességben. Végül a vár leírását a panoráma dicséretével zárja: „Nyugat és észak felé a szőlőtermő dombok nemes bort adnak, a várból pedig gyönyörű kilátás nyílik a hosszan és szélesen elterülő mezőkre, amelyeket szétszabdalt a tovaflowó Duna, szemet, lelket gyönyörködtetve.”²¹

Nem kerüli el figyelmét a Pozsony alatti Duna-mederben lévő szigetvilág sem. „A város alatt ugyanis négy sziget látszik; ezek közül a jobb- és a bal oldali Pálffy grófé, míg a két középső Pozsony városának tulajdona. Ezek közül a bal oldali, amit Wolstrusselának neveznek, két német mérőföld hosszan nyúlik el. A jobboldali, Habera kisebb; az előző neve nagysága miatt Nagyobb Városi vagy Grossburgenland, a másikat Városföldnek, helyi nyelven Statts-Grundnak hívják, és valamivel kisebb. Ezek a szigetek műveletlenek [...] a Schuta-

¹⁶ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 140.

¹⁷ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 141.

¹⁸ Thököly 1683-as hadjárat során júliusában bevonult Pozsonyba, ám Lotaringiai Károly, a császári sereg fővezére innen rövidesen kiverte a kurucokat.

¹⁹ Az 1526-os mohácsi csatát követően Pozsony a királyi országrész fővárosa lett. A várban őrizték csaknem három évszázadon keresztül a magyar szent koronát, Pozsonyban koronázták a Habsburg-házbeli magyar királyokat, akik igyekeztek a várat minél erősebbre és díszesebbre építeni. Nemcsak a külső védőműveket erősítették, hanem a gótikus belső várat is átalakították. <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/pallas/html/o84/pc008400.html#7>. Letöltés: 2013. 10. 20.

²⁰ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 141–142.; Gróf Pálffy Miklós (1619–1679), koronaőr; fia, erdödi gróf Pálffy János (Vöröskő, 1664. augusztus 20. – Pozsony, 1751. március 24.), császári tábornagy, Magyarország nádora, a pozsonyi vár örökös kapitánya. http://hu.wikipedia.org/wiki/P%C3%A1lffy_J%C3%A1nos_%28n%C3%A1dor%29. Letöltés: 2013. 10. 21.

²¹ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 142.

szigeten²² viszont a háború előtt gazdálkodtak, hiszen még most is jó néhány tanya található rajta, és termékenynek tűnik [...] e szigetekből rengeteg tűzifát termelnek ki, és előfordul, hogy gulyákat legeltetnek rajta.”²³

Sajnálattal állapítja meg, hogy e szigetek parlagon hevernek; jóllehet földjük termékeny, csupán csak tűzifa kitermelésére és néha legeltetésre használják. A holland utazó nemigen érti, hogy ezeket az értékes területeket az áradó Dunával szemben nem tudják megvédeni. Ennek oka szerinté részben a folyó erejében, részben a magyarok effajta ismeretekben való járatlanságában keresendő. „Egy biztos: a magyarok hadi dolgokban sokkal jártasabbak, mint az effajta tevékenységben.”²⁴

Jóllehet Pozsonyból közvetlenül Érsekújvárra akart eljutni, mégis kénytelen volt Győr felé fordulni, „ugyanis a Nagyszombat és Trencsén felé utazók rettegnek a rabló huszároktól, akikkel – mint írja – a találkozás a törökök kegyetlenségénél is veszedelmesebb”.²⁵ Nyilvánvaló, hogy a háborúban még jobban elszaporodtak a rablások, egyre több katona vált földönfutóvá; ez pedig alaposan megnehezítette az utazó dolgát. A szegénylegények, a rablás és erőszak, úgy tűnik, hozzátartozott a 17. század végi Magyarország mindennapjaihoz.

Győrbe érven (Győr Jaurinum, Iaurinum)²⁶ igen jók az első benyomások. Pezsgő városi életéről ír, amely énekszótól hangos – nem utolsósorban az „ívő társaságoktól”.²⁷ Szépség, felszabadult vidámság, biztonság; így jellemzi Tollius a győriek hangulatát. Tegyük hozzá, ez érthető, hiszen úgy tűnt, főképp Buda közelmúltbeli visszafoglalásának tükrében, hogy végleg elmúlt a török veszély. A Rába és a Duna találkozási pontja ugyanakkor olyan természeti adottságokkal áldotta meg a várost, hogy Komárom mellett Győr válhatott a másik kulcsfontosságú erődtámaszponttá a török erővel szemben vívott küzdelemben.

A híres épületek között említi a Püspöki Palotát és a káptalanbéli Urak házáit, a Császár házat, a mellette lévő Királyi Szentegyházat, a Szent Ferenc Szerzetébéli Atyák templomát és a Jézus Rendbeli Atyák szentegyházát. Amint írja: a belvárosban „a tágas és nagy főtér mellett található a jezsuiták nagyon szép ékes temploma és a kollégiuma, továbbá ezen a téren az Isteni Szűz tiszteletére emeltek egy oszlopot, olyat, amilyen Bécsben van, tetején a szobrával. Ide igen közel fekszik a törökök fogdájaként szolgáló Pincebörtön, vagy, ahogy a mórok mondják, Mazmorra, ebben cudarok a körülmények, míg a másikon, ami a Rába felé vezető valamelyik úton van, jobb feltételek között őrzik a török foglyokat, akik közül láttam néhányat, és nem eggyel beszéltem is; büszkén viselték sorsukat.”²⁸

Komáromnál (Comaronium)²⁹ észak felé fordulva Tollius végül elhagyja a Duna partját, és a Vág, illetve a Nyitra folyók völgyében folytatja útját. Érsekújvárra (Neuhauselam)³⁰ ér-

²² A Duna Pozsony és Komárom közötti nagy szigetét, illetve szigeteinek sokaságát évszázadokon át Csallóköznek hívták. Német neve Schütt, Grosse Schütt volt, szlovák neve Zitny ostrov.

²³ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 143.

²⁴ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 143.

²⁵ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 145.

²⁶ Győr, Nagy Győr, Iaurinum, Jaurinum, Raab, Rab, Győr vármegye. Nem véletlen nyerte el a város Tollius tetszését, hiszen – igaz, később – Vályi is azt írja róla, hogy „Magyar Országnak nevezetesebb Városai közzé is méltán számlálthatatik.”

²⁷ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 146.

²⁸ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 147.

²⁹ Komárom; latinul: Comaronium; németül: Komorn város Magyarországon, Komárom-Esztergom megyében; szlovák részén Komárna.

³⁰ Érsekújvár, Újvár, Érsek Újvár, szlovákul: Nové Zámky; németül: Neuhaus(e)l, latinul: Novum Castrum, a német alak latinos átírata Tolliusnál a Neuhauselam.

vén szembesül a háború eleven nyomaival. „A tűzvész és a harcok száználmasan lepusztult településére értünk” – írja.³¹ Az alábbi történetből viszont az is kiderül, hogy Tollius többek között azért is jött Magyarországra, hogy török könyveket, kéziratokat vásároljon.

„Kísérőm, aki az ostromban maga is részt vett, kérkedve elmesélte, hogy nemrég mintegy 400 török könyvet vetett tűzbe. Ezek mind Morabod török pap könyvtárából származtak. (Bibliotheca Morabodi)³² Erre – a rám nagyon rosszul ható hír hallatán – azt válaszoltam, hogy én minden egyes könyvért legkevesebb egy tallért adtam volna. Így büntettem meg ennek az embernek katonai gonoszságát és elvetemedettségét; igen fáj nekí ugyanis, hogy ily nagy nyereséget, melyre oly könnyen szert tehetett volna, elszalasztott [...] megvéltelre való török könyvet itt sem találtam.”³³

A török könyvek, kéziratok iránti érdeklődés persze egyáltalán nem egyedi eset. A török Magyarországról történő kiűzésének idején a korszak legismertebb könyvgyűjtője az itáliai Luigi Ferdinando Marsigli³⁴ gyűjtő szenvedélyének hódolva végigjárta a füstölgő romokat, és a budai török könyvtárak, illetve a palotában talált bibliotéka maradványaiból jónéhány példányt elvitt, részt vett a könyvek összeírásában, segédkezett azok Bécsbe szállíttatásában, sőt valószínű, hogy Bécsben további köteteket is kiemelt saját gyűjteménye számára. Könyvtárát azután 1711-ben felajánlotta Bologna új, általa alapított Tudományos Intézete (*Istituto delle Scienze*) számára.³⁵

Magáról a városról azt írja Tollius, hogy kicsi „és csupán két kapuval bír. Egyébiránt korántsem oly nagyon megerősített hely, mint a milyennek a híre alapján gondolná az ember. Csupán hat bástyája van, és ezeken kívül semmi sincs, a mi védené [...] Csodálkoztam azon, hogy az ostromlók sáncai, árkai és faltörő ágyúi még mindig a vár körül voltak; oly állapotban, hogy ha a török – amitől isten mentsen meg – visszajönne, három napig sem tarthatná magát.”³⁶

Érsekújvárt elhagyván észak felé folytatta útját és átutazott Nyitrán (Nitria).³⁷ A településről csak néhány sort ír. Eszerint a város még mindig magán viselte a közelmúlt háborúinak nyomait, a vár kapcsán pedig megjegyzi: „...a városra nézván meredek, magas sziklán

³¹ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 150. 1685. július 7-én érkeztek meg a Szent Liga csapatai Érsekújvár alá, ahol Hannibal Heister és Aeneas Caprara vezetésével megkezdődött a vár ostroma. Augusztusban Ibrahim vezír segítséget küldött a vár felmentésére, azonban a segédcapatokat Lotaringiai Károly főherceg csapatai szétverték. Végül augusztus 19-én a török helyőrség hiába tűzte ki a fehér zászlót, az ostromlók az 5000 várvédő nagy részét felkoncolták. http://hu.wikipedia.org/wiki/%C3%89rsek%C3%BAjv%C3%A1r#A_t.C3.B6r.C3.B6k_kor. Letöltés: 2013. 10. 20.

³² Tolliusra hivatkozva említést tesz erről a könyvtárról Bél Mátyás is. (*Turcicos libros, quos in bibliotheca Morabodi*) Bel, Matthias: *Notitia Hungariae novae historico geographica; accedunt Samuelis Mikovini & Matthias Bel, tom. IV. Viennae Austriae* : Typis Johannis Petri van Ghelen, 1742. 373. <http://books.google.hu/books?id=NvfSEAMoeJYC&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> Letöltés: 2013. 10. 27.

³³ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 150.

³⁴ Luigi Ferdinando Marsigli, latinosan Marsilius (1658–1730), itáliai földrajztudós, műgyűjtő, diplomata, utazó, tudós, hadmérnök, nyelvész-filológus, katona és kalandor. „Ezerarcú, egyetemes ember, aki átmenetet jelent a magyarországi háborúkban harcoló itáliai hadvezérek és a magukat »filozófusnak« nevező felvilágosodás kori értelmiségiek közt.” http://hu.wikipedia.org/wiki/Luigi_Ferdinando_Marsigli. Letöltés: 2013. 10. 22.

³⁵ Monok István: *Kiegészítés a Marsigli-hagyaték magyar vonatkozásaihoz*. Magyar Könyvszemle, 125. évf. (2009) 1. sz. 88.

³⁶ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 150–151.

³⁷ Nyitra, szlovákul: Nitra; németül: Neutra; latinul Nitria

áll. Enyhén emelkedő út vezet fel a várba, s innen mesterségesen, a túlsó oldalról a természet által van védve.”³⁸

Kiemeli viszont, hogy a vármegye jóvoltából errefelé nem kell rablótámadásoktól tartani. Mint leveleiben oly gyakran, itt is dicséri a talaj termékenységet, mint írja, egyes helyeken még trágyázni sem kell a földet, mégis bőven terem.³⁹

Nyitrán átutazva érkezett úti céljának fő állomására, Selmezbányára (Schemnizium).⁴⁰

Selmezbányáról igen részletes tudósítást ír, amely a következő támpilléreken nyugszik. Először bemutatja a várost, azaz a földrajzi teret. „Ami magát Selmezbányát illeti – írja –, ezt a várost roppant magas hegyek ölelik körbe; szabálytalan fekvésével hol a völgyeket foglalja el, hol pedig óvatosan felkúszik a hegyek lábaira; szerényebb méretű város ez, lakosainak a számát nézvést azonban elég nagy ahhoz, hogy kiszolgálja az itt található bányákat. Ezek főképp ezüstben gazdagok, és nem megvetendő jövedelmet biztosítanak tulajdonosainknak és mindenekelőtt magának a császárnak.”⁴¹

Ezt követően a látott tapasztalások és a hallott, főképp közelmúltbeli események aprópján történelmi pillanatképet rajzol, majd rátér a bányászat és az ásványtan bemutatására, végül pedig jellemzi a lakosokat. Ebből a logikai megközelítésből egy jól felépített selmezbányai tabló tárul elénk, nem véletlen, hogy fél évszázaddal később – kritikai észrevételeivel egyetemben – Bél Mátyás egyik legfontosabb forrása Selmezbánya kapcsán épp

³⁸ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 151–152.

³⁹ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 152–153.

⁴⁰ Selmezbánya, Selmetzbánya, szlovákul: Banská Štiavnica; németül: Schemnitz; latinul Semnium, Tolliusnál Schemnizium. Vályi azt írja a 18. század végén, hogy „hajdan Bányának, majd Szebeniczának nevezetett, mostani Selmetz nevezete pedig Zemnitze bányát jelentő tót szótól eredett. A' régi Város más hegyen vala épülve, 's már 745-dikben építettett volt, és most régi Várnak, vagy ó Selmetznek nevezetetik. – Idővel, minekutánna a' tótokat helyekből a' németek kiküszöbölni igyekeztek, nagyon meg németesedett; de már most számos tótok is lakják. Lakosai katolikusok, és evangélikusok. Hajdani külömbféle viszontagságait lásd Bél Mátyásnál Selmetz Városának leírásában; Szeverinynek, Brovnnak, Brükmannak, Tolliusnak, Richternek, Rauschernek, Mikovinynek, 's többeknek munkáiban. [...] 1554-ben kezdték lakosai a' Várat építtetni; 1680-ban pedig az új Várat kőfallal megerősítették. 1679-dikben kipusztítottatt; 1680-dikban pedig, és 1758-dikban is az égés által szerentsétlenített. Annak utánna Rákótzinak hatalmába esett, és a' békekötést eszközölő személyek itten gyülekezének öszve. Újjabb sanyarúságot szenvedtek lakosai 1710-dikben a' hírtelen halálozások által. Nevezetes Kálváriája 1744-től fogva 1751-dik esztendőig készítettett; 1760-dikban pedig Maria Terézia által Királyi Bányászti Akadémia állíttatott-fel itten, melly valamint e' híres Várost, úgy az egész Hazát is nevezetesíti.” (Kiemelés – K. L.) Vályi eme utolsó szavát mi sem bizonyítja ékebben, mint hogy Antoine François de Fourcroy a francia oktatás nagy szervezője a Közjóléti, Oktatási és Közmunkaügyi Bizottság nevében 1794 szeptemberében a Nemzeti Konventhez beterjesztett javaslatában arra hívja fel a figyelmet, hogy a Köztársaság seregeinek mindenképpen szükségük van többféle mérnökre, e szükség állandóan érezhető, s a napok múltával egyre sürgetőbb lesz. Külön említi azt a szaktudást, amely az ásványkincsek felkutatásához és kitermeléséhez, az ásványok feldolgozásához és a kohászati eljárások tökéletesítéséhez kell, majd felhívja a figyelmet arra, hogy a fizikát és a kémiát csak elméleti síkon tanítják Franciaországban, „míg a magyarországi Schenmitz [Selmezbánya] bányamérnöki főiskolája frappáns példát szolgáltat az e hasznos tudományok alapját képező műveletek hallgatók általi gyakorlásának, illetve a gyakorlatban való kipróbálásának üdvös mivoltára. Itt laboratóriumokat hoztak létre, és ellátták őket mindazon eszközökkel és anyagokkal, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a hallgatók kísérleteket végezzenek, s a saját szemükkel lássák ama jelenségeket, melyeket a kémiai testek egyesülésük során előidéznék.” Moniteur, III. év, vendémiaire 8., 1794. szeptember 29. 37.

⁴¹ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 156.

Tollius lesz.⁴² Mivel elsődleges célja alkímiai és ásványtani kutatás volt, természetesen apró részletességgel ír itteni élményeiről, de nem felejt el lejegyezni az itt hallottakat sem. Tollius – kortársaihoz hasonlóan – kötelező jelleggel meghallgatja az elbeszél, megélt történelmet, és le is jegyzi azt. Bél Mátyás is kiemeli ezt, rámutatva: amikor a holland utazó „az 1687. esztendőben errefelé megfordult, minden dologról azoknak az akkor még életben lévő embereknek a szavaiból szerzett tudomást, akik a károkat elszenvették, s végül mindent részletesen és főleg latinul el is beszélt abban a levelében, amelyet barátjának, Kniphausennek címzett”.⁴³ Íme, egy példa a 17. század végi „oral history”-ra, Jósza páter (Pater Josua) története,⁴⁴ aki Thököly oldalára állván, csapataival megtámadott egy ezüstszállítványt, majd kifosztotta a várost. Mintegy hatszáz főnyi csapatával hirtelen lerohanta a menetet, és amikor a halálra rémült császári felügyelők szétfutottak, nemcsak a teljes ezüstkészletet szerezte meg, hanem a császár valamennyi műhelyét, sőt a polgárok házait is felgyújtotta, javaikat pedig elrabolta. A történet tragikomikus is, hiszen egy parasztember figyelmeztette a selmecbányaiakat a rájuk leselkedő veszélyre, ám ők tömlöcbe vetették ezt a szerencsétlen jóembert, mivel meg voltak győződve arról, hogy rémhírterjesztő. Amikor

⁴² Bél Mátyás: *Bányavárosok a Legkegyelmesebb Királyok uralkodása alatt Selmebánya Bél Mátyás leírásában*. Központi Bányászati Múzeum 4. Sopron, 2006. Ford. Tóth Péter

⁴³ Bél: *Bányavárosok*, 95.

⁴⁴ Jósza páter, Jósza István római katolikus pap, akit Thaly Kálmán „a kuruc világ legbizarrabb alakja”-ként tart számon, Tállyán lelkész, aztán Egerben címzetes kanonok. Thököly kuruc mozgalmának kezdetén először a császáriak oldalán harcol, majd átáll a kurucokhoz. Selmebányát kurucként rabolja ki, de néhány hónappal később, 1769 őszén labancként hal meg Tállyán egy kurucokkal vívott csatájában. Alakja szerepel egy korabeli vígjátékban, amelynek teljes szövegét közli Thaly Kálmán: *Actio curiosa*, magyar történeti vígjáték 1678-ból, toldalékul Kőszeghy Pál elbeszélő-költeményéhez, a báró Palocsay-levéltárból kikerült egykorú kéziratról, *Történelmi Tár*, 1894. 2. sz. 309–354.; Berzeviczy Egyed: A lomniczi Berzeviczy-levéltárból *Történelmi Tár*, 1899. 2. sz. 376. <http://jam.nyirbone.hu/konyvtar/web-konyv/Jo-Jolan/05pater.html#sdfootnote6anc> „Józsa atya – írja Bél Mátyás Tolliust idézve –, a fellázadt magyaroknak ama nevezetes vezére néhány esztendővel ezelőtt nagy érvágást tett az erszényükön. Azon a kijelölt napon ugyanis, amikor a császári ezüstöt szokták Körmöcbányára szállítani pénzzé verés céljából – és ez az ezüst akkor olyan nagy mennyiségű volt, hogy talán két- vagy háromszázezer márkányi összegre is rúgott –, az általa jól ismert, vagy e terv szerzőitől és kitalálóitól neki megmutatott úton hatszáz vagy még több katonájával hirtelen megrohanta a menetet, s amikor a halálra rémült császári felügyelők szétfutottak, nemcsak a teljes ezüstkészletet ragadta el, hanem a császár valamennyi mű helyét, sőt a polgárok házait is felgyújtotta, javaikat pedig elrabolta. Minderre könnyű alkalmat biztosított számára a császáriak pánikszerű félelme. Könnyen el lehetett volna háritani ezt a kárt akkor, ha hitelt adnak annak a parasztembernek, aki hírlí hozta az ellenség közeledését; ám ezt a minden halandók közül a legszerencsétlenebb embert tömlöcbe vetették, mivel a dolog hihetetlennek látszott és úgy gondolták, hogy csak a városbeliek megzavarása céljából koholta a hírt – később pedig, amikor a császáriak elmenekültek, a tömlőccel együtt ő maga is a tűz áldozatául esett. A rémület ugyanis, amely elvette a polgárok eszét, ennek a szerencsétlen embernek az emlékét is kiverte a fejükből. Mert ha a helyén lett volna a szívük – és ezt maguk sem merték tagadni –, könnyűszerrel vissza tudták volna venni Józsa atyát, különösen az ötven katonából álló helyőrség segítségével: ezeknek a parancsnoka azonban, ahogyan egy vitéz férfiúhoz illik, visszavonult a régi várba és ezzel megadta az ellenségnek a lehetőséget arra, hogy mindent kiraboljon. Es azt a császári ezüstöt sem fenyegette volna semmi veszedelem, amely a másik, vagyis az új várban volt felhalmozva, ha nem szállították volna át azt a császári bányába, amelynek eldugott járataiban néhány bányatisztviselő is elrejtette csekélyke vagyonát: de hiába, mivel azok a munkások, akiket itt alkalmaztak, mindent elárultak az ellenségnek. Így tehát Józsa atya bántatlanul vonult el a zsákmánnyal és csak a saját, valamint a kurucok) nevének szomorú emlék kezdetét hagyta hátra maga után.” Tollius: *Epistolae itinerariae*, 156.; Bél: *Bányavárosok*, 95–96.

pedig a város már lángokban állt, megfélekeztek róla, így a nyomorult ember bennégett a tömlőben. Annak ellenére, hogy nem hallgattak erre a parasztemberre, ki lehetett volna védeni a támadást, „mert ha a helyén lett volna a szívük – és ezt maguk sem merték tagadni –, könnyűszerrel vissza tudták volna verni Jósa atyát. Különösen az ötven katonából álló helyőrség segítségével; igaz, a parancsnokuk, ahogy ez egy vitéz férfiútól elvárható, visszavonult a régi várba, és ezzel megadta az ellenségnek a lehetőséget arra, hogy mindent kiraboljon.”⁴⁵

Az eset kapcsán – részben a hallottakra, is támaszkodva – etimológiai szöfejtésbe bocsátkozik a késő humanista tudós a 'kuruc' és 'labanc' szavak eredetét illetően. A 'rebellis' (*Rebelles autem Curuzzi*), így hívják szerte Magyarországon a kuruc lázadókat, „az elnevezés pedig a latin *crux* (kereszt) szóból ragadt reájuk, és ezzel azt akarták érzékeltetni, hogy a császáriak a keresztre feszítés és az üldözés minden kegyetlenségével gyötrik őket. [...] A császáriak labanc elnevezését, az oly sokszor megszegett adott szó példájából, Lábán és Jákob pátriárkák történetéből eredeztetik.”⁴⁶

Elragadtatva ír a bányákról, és „ehhez a gyönyörűséghez egy másik is járult, amely nem is annyira az ételek miatt – ámbátor ezen és a rákövetkező napon is rendkívül bőségesen hordták ezeket az asztalokra –, mint inkább a vendéglátók vidám és nyájas hajlandósága miatt rendkívüli módon tetszett. [...] Amikor feljöttem a bányából ezeknek a zsákmányoknak örvendezve [ezek a bányászok ajándékai voltak, amelyekkel megtisztelték őt], úgy gondolták azok, akiknek azt Glauschinck, a sáfár feladatukul adta, hogy egy másfajta gyönyörűséggel is megörvendeztetnek. Igen bőséges ebédet szolgáltak fel tehát, amelyből nem hiányzott a boldogság adományozója, Bacchus sem; de még ennél is sokkal pompázatosabb és kitűnőbb volt az az ebéd, amellyel a következő napon fogadott engem a házánál Glauschinck, olyannyira, hogy csodálkoztam: honnét tudott ennyi friss ételt összeszedni ezekben a bányavárosokban? Nagyobb részben azonban és inkább ennek a rendkívül emberséges és minden tekintetben választékos férfiúnak az igaz lelkesedését éreztem, és a legkevésbé sem valamiféle hamis nyájaskodás bőséges kimutatását.”⁴⁷

⁴⁵ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 156. Ford. Tóth Péter

⁴⁶ Ezt ismerteti és egyben cáfolja Bél Mátyás: „A kuruc lázadókat szerte Magyarországon nem nevezték más névvel; az elnevezés pedig a latin *crux* (kereszt) szótól ragadt reájuk és azt akarták ezzel a szóval jelezni, hogy a császáriak a keresztre feszítés és az üldözés minden kegyetlenségével gyötrik őket.» – Valóban így van: ez a gyűlöletes szó a *crux*-ból vette eredetét, de nem olyan módon, ahogyan azt Tollius képzei, hanem attól a keresztől, amelyet Lengyel Ulászló király uralkodása alatt, az 1514. esztendőben mintegy jövődölésképpen jelölte meg magát az a kegyetlen paraszttömeg, amely a török ellen készült vonulni. Erről a dologról részletesen értekeztünk jelen munkánk III. kötetében, Pest város történeténél, az I. fejezet XI. §-ában, a 49. és következő lapokon. De nem jobb az sem, amit a labanc szónak – amellyel a császáriakat jelölték gyalázkodva – az eredetéről mond, amikor azt bizonygatja, hogy ezt a szót a Laban és Jakab történetéből való, az annyszor bemocskolt adott szóra vonatkozó példázattal kell kapcsolatba hozni. Ez ugyanis nem így van! Én inkább akarom hinni azt, hogy e latin csúfnevet a labans (eltántorodó) melléknévi igenévből kell levezetni, s hogy ezzel a névvel – talán véletlenül – néhány latinul tudó magyar ember látta el a kurucok ellenségeit, akik mintegy eltántorodtak a haza iránti köteles szeretetüktől és hűségüktől. A léleknek ezzel az állapotával kapcsolatban mondta Vergilius [Aeneis, XII. ének, 223. sor]: *variare labentia corda* (váltakoztatni az eltántorodó szíveket), valamint Iustinius [XIV. könyv, I. fejezet, 13]: *Labentium animas deterruit* [elborzasztotta az eltántorodók lelkét].” Bél: *Bányavárosok*, 97.

⁴⁷ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 163. Ford. Tóth Péter

A város lakóiról tehát igen jókat ír; több helyen is kitér arra, hogy, milyen kedvesen és vendégszeretően bántak vele selmebányai tartózkodása alatt. Ezt megerősíti Bél Mátyás.⁴⁸ Igaz, a vendéglátás egyfajta kapcsolati tőkét is jelentett a selmebányaiak számára, hiszen „már a régi és elmúlt időkben is szokásban volt, hogy az itteni ifjakat idegen országokba küldjék részint a hasznos tudományok elsajátítása céljából, részint pedig azért, hogy tüzetesen megismerjék Németország bányáit, s hogy beszámoljanak itthon az ércék olvasztásának és öntésének ottani módszereiről”.⁴⁹ Úgy tűnik, Selmebánya sem volt híján kiművelt emberfőknek, s ez a tény csodálattal töltötte el a holland utazót, aki elismeréssel szólt néhány polgár műveltségéről, név szerint is megemlítve kollégáját Hellembach orvosdoktor, a bányajövedelmek felügyelőjét, Glauschicnk Mihályt és külön kiemelve Rauscher János Kristóf jogászt,⁵⁰ „aki igen sok és válogatottan szép arany- és ezüstérc darabkákkal, valamint más, ritkább ásványokkal ajándékozott meg engem, nemcsak akkor, amikor meglátogattam otthonában, hanem még a szálláshelyemre is sok ilyesmit átküldött néha, továbbá minden szempontból okos és a bölcsészeti tudományok összes szépségében bővelkedő beszélgetésekkel üdített fel, hogy ne mondjam: tett okosabbá engemet. Bizony, engemet, aki azt gondoltam, hogy ezen a vidéken csak igen keveset fogok látni, sok íróval kapcsolatban – régiakkal és újakkal egyaránt – sok mindenre megtanított: láttam például Thomasiusnak a *De plagio litterario*⁵¹ című munkáját, a Placciusnak a *De scriptis* című könyvéhez írott, nem megvetendő toldalékot,⁵² valamint a *Tabula Chorographica Regni Hungariae* című munkát,⁵³ amely sokkal pontosabb és kiválóbb annál, amelyet Hartung adott ki már korábban Bécsben.”⁵⁴

⁴⁸ Bél Mátyás aki jó néhány évtizeddel később is kiemeli: „...bizony még a mai napig is a selmebányaiak dicséretére kell mondani azt, hogy a jeles emberségnek minden fajtájával elhalmozzák azokat, akik idegen földről érkeznek ide. Gyakran megtörténik tudniillik akkor, amikor békességben él Magyarország, hogy még a tengeren túli országokból is – Angliából, Svédországból, Dániából, hogy Németországot ne is említsem – érkeznek ide, a bányavárosokba tanult utazók, akik szeretik a bányászatot. Ezeknek akár a tanításában, akár pedig a vidám és bőséges lakomákkal való, nyájas fogadásában mindent megtesznek a selmebányaiak, s még többféle ércdarabokat is ajándékoznak nekik, hogy még majd otthon is legyen valami, amiről az emlékezetükbe idézhetik vendéglátóiknak a jóindulatát.” Bél: *Bányavárosok*, 134.

⁴⁹ Bél: *Bányavárosok*, 138.

⁵⁰ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 157. Ford. Tóth Péter

⁵¹ Thomasius, Jacob (1622–1684), *Dissertatio Philosophica de Plagio Litterario*, Lipsiae, 1673.

⁵² Placcius, Vincent (1642–1699), *De Scriptis & Scriptoribus anonymis atque pseudonymi[s] syntagma. [Joannis Rhodii Dani auctorum suppositiorum catalogus, ad autographum ejusdem fideliter expressus, in quo scriptores anonymi & pseudonymi manifestantur]*. Hamburg: Christian Guth, 1674.

⁵³ A *Tabula Hungariae* vagy Lázár térkép Magyarország első fennmaradt, nyomtatott térképe, amelyet feltehetően a magyar Lázár deák készített 1528 körül. Ennek alapján dolgozott Wolfgang Lazius (vagy Laz, magyarosan Lazius Farkas; Bécs, 1514. október 31. – Bécs, 1565. június 19.) osztrák humanista tudós, történetíró, térképész, orvos, egyetemi tanár. A térképet a magyarországi török harcokról írott történeti munkájának illusztrálására szánta. (*Rerum anno 1556 contra Turcas gestarum brevis descriptio*) Kiadta Jacobus Bongartius *Scriptores rerum Hungaricarum* című gyűjteményében *Rerum anno 1556 contra Turcas gestarum brevis descriptio*, kiadta Jac. Bongartius: *Scriptores rerum Hungaricarum* című gyűjteményében; *Commentariorum ingenealogiam Austriacam libri duo* Basel 1564.

⁵⁴ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 163. Bél Mátyás néhány évtizeddel később azt írja, hogy Rauscher csodával határos módon művelt volt és olyan férfiú, aki minden idejét, ami a közhivatalából fakadó elfoglaltságok után fennmaradt, a tudományok művelésére, jövedelmeit pedig a legjobb könyvek megvásárlására fordította. „Nem kellett tartania attól, hogy valakit megbánt, hanem úgy tudta

Tollius részletező beszámolója név szerint közli, hogy kik a bányászati munkálatok vezetői, melyik tárnában hány ember dolgozik összesen, illetve hány főből áll egy-egy turnus, három műszakos lebontásban.⁵⁵

Tollius selmecbányai útbeszámolójából az is kiderül, hogy a munkálatok hatékonyabbá tételének legfőbb gátja a vízhiány volt. Annak ellenére, hogy a bányák ércben gazdagok, nagyon hiányoznak azok a felszíni vizek, amelyek a malmokat hajtják. A folyamatos vízenergia hiányát csak költséges emberi munkával és állati energiával lehet részlegesen pótolni. „A vízhiány mind télen, mind nyáron gyakori, a fagyok és a hőség miatt. Ezért van az, hogy tavasszal és ősszel a leghatékonyabb itt a munka.”⁵⁶ A bányásztanácsban ugyan gyakran foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogyan lehetne a körmöci vizeket a selmeci bányákhoz elvezetni, ám „a köröskörül lévő, igen magas hegyek” ez ideig megghiúsították e terveket, bár most is épül egy vízvezeték, amely egy nagyobb malmot fog hajtani.⁵⁷

Mielőtt tovább indult volna Kőrmöcbányára, vendéglátói ajándékokkal halmozták el. A holland utazó különféle érceket, ásványokat kapott a bányászoktól, Rauscher János pedig „igen sok válogatottan szép arany- és ezüstérc darabkákkal, valamint más, ritkább ásványokkal”⁵⁸ ajándékozta meg.

Selmecbányáról – a hegyeken átkelve – érkezett meg a következő úticélhoz, Kőrmöcbányára (Cremnizium).⁵⁹ Ide jövet, a keskeny völgyben gyors sodrással tovafolyó, aranyhozó patakokra lett figyelmes. Magát Kőrmöcbányát kicsiny és festői környezetben fekvő városkának írja le, központjában „harminckét ház áll, amelyek a nagyjából a középén fekvő tágas piactér körül helyezkednek el. [...] Ezen a területen egy enyhe lejtő található, amelyen egyik irányba a templom, másik irányba pedig, ahol egy kicsivel magasabb, a kevésbé megerősített vár áll [...] mondják, hogy Kőrmöcbányán minden egyes ház kapuja előtt templom van, mivelhogy csaknem valamennyiből rá lehet látni. Sokkal nagyobbak a külső részek, ame-

művelni a tudományokat, hogy kétségesse tette: vajon Ő a méltóbb-e a Múzsákhoz, vagy pedig a Múzsák Rauscherhez? Ez a Rauscher hátrahagyott egy könyvtárat, amely nemcsak a nagyságát tekintve volt jeles, hanem a tudományok minden válfaját művelő, válogatott szerzőket is kiválóan bemutatva. A könyvek lapjainak a margójára ő maga írt jegyzeteket, amelyek részint nagyon bölcsesek voltak, részint pedig igen megnövelték a könyvek értékét. Nem tudom nem fájlalni azt, hogy örököseire jutott a könyveknek eme kincstára és az igen értékes jegyzetanyag, amelyet szerteágazó műveltségével ő maga írt: az örökösök ugyanis, amennyire idegen volt tőlük a műveltség, annyira gondatlanul bántak ezzel a hatalmas kincssel. Azok a könyvek tehát, amelyek különféleképpen szerteszóródtak az örökösök között, csaknem teljesen el is vesztek; azok a kéziratok pedig, amelyeket saját kezével írt Rauscher, vagy összerohadtak a nemtörődöm módon való kezeléstől, vagy pedig szétszaggatva – óh, gaztett! – mocskos dolgokra használták fel azokat. Menjetek most, Múzsák, s ha van bennetek valami érzés, sirassátok meg Őt, aki csakis a tiétek volt! Bizony, mi sem tudunk hallgatni – hiszen vétek lett volna – erről a férfiúról, aki méltó az örök emlékezetre. Óh, bárcsak több Rauscherrel kedveskedne nekünk a sors!” Bél: *Bányavárosok*, 140–141.

⁵⁵ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 159–160. A munkálatokat ezek szerint 12 ember irányítja, 2145 bányász dolgozik három turnusban, és ehhez jön még 196 ló ereje.

⁵⁶ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 161.

⁵⁷ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 162.

⁵⁸ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 163.

⁵⁹ Kőrmöcbánya, szlovákul: Kremnica; németül: Kremnitz; latinul: Cremnizium, város Szlovákiában gyakran előfordul Kőrmötbánya Kremnitzium, Kremnitz alakokban is. „Régi szabad kisdud Királyi Bánya Város Bars Vármegyében, lakosai katolikusok, és evangélikusok, németek, és tótok, fekszik Selmeczhez négy mértföldnyire, különbféle magas hegyek között, egy mély völgyön” – írja Vályi.

lyek a völgyet elválasztó magaslatokon és dombokon át szétszóródva, gyönyörű változatos sággal, elkápráztatják a szemlélődőket.”⁶⁰

Körmöcbánya tehát igen kicsiny település, főképp, ha Selmecbányával vetjük össze, ahol Tollius ötszáz házat számolt össze, ennek alapján a lakosok számát háromezerre becsülte úgy, hogy hozzáadta azokat is, akik a császári kamarához (*Cammerhof*) tartoztak.⁶¹

Igaz, pontos számarányokat nem közöl, de kitér a környék nemzetiségi összetételére is „Ezeknek a városoknak és hegyeknek a lakossága négy nációból tevődik össze. Szinte az egész köznép sláv származású, a ruházatuk és a nyelvük elkülöníti őket a többiektől. A tehetősebb polgárok nagy része magyar; ők a magyar és német nyelvet egyaránt használják, II. Géza a palesztinai hadjárata után ide telepített szászok leszármazottai mellett találunk itt csekély számú németet is, akik többnyire a császári bányák vagyongazdái.”⁶²

Tollius persze a lehető leghamarabb megtekinti a bányát, és erről szóló leírásának elején – mintegy bevezetésképp – ismerteti a bányába lejutás procedúráját. A leereszkedést segítő gép működési elve hasonló a mai liftekéhez, csak itt motor helyett lovak és ellensúly gyanánt emberek vannak. „Másnap a hetedik reggeli óra alatt leereszkedtem a császári bányába, ami negyedmértőldre van a várostól. Itt is, mint ahogy Selmecbányán, a leereszkedés előtt ünnepélyes szokás szerint imádkoztak, mégpedig térdet hajtva. Ugyanis nem veszélytelen az én és bizonyára mások mulatsága sem [...], mivel itt nem létrákon mászunk le, hanem lovak által forgatott kerekek gördítésével köteleken, így mialatt egyik fél leereszkedik, addig másokat a magasba húzattatva emelkednek. Bőr övekben ültünk szilárdan, elővigyázatosságból vasláncokkal erősítették meg a vastag kötelet. Szokták továbbá, hogy egyszerre hárman-négyen emelkednek fel, akik közül a legalsó tartja a lámpát. Leereszkedés közben szokásos bányászdalokat énekelnek.”⁶³

⁶⁰ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 171.

⁶¹ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 207.; Henninus 22. sz. jegyzete. Ezt nem fogadja el Bél, szerinte ugyanis ha házanként 6 ember lakik, akkor valóban kijön a 3000, de ez téves logika, mivel „egy-egy kicsiny kunyhóska gyakran hús embert is magába szokott fogadni. Mit gondoljunk továbbá azokról a földesúri házakról, amelyeket Tollius korában is gazdag családok laktak a háziszolgák és a cselédek egész hadseregével együtt? Vagy mit gondoljunk a különféle kézműves mesterségeket űző polgárok közönséges épületeiről? Hiszen ezekben annál több a lakos, mennél hasznosabbak és szükségesebbek az általuk gyakorolt mesterségek. S végül önnön magáról is teljesen megelégedett Tollius: ő állapította meg ugyanis ugyanebben a levelében a bányákban dolgozó munkások számát, hogy tudniillik csak ezek az emberek kétezer-száznegyvenötven vannak. Ha pedig ez igaz, akkor az urburáriusoknak és a polgári rendű embereknek a tömegét nyolcszázötvenöt főre kell tennünk: ez a szám pedig módfelett eltér a valóságtól, sőt ellenkezik azzal. Ha csak azoknak a vásároknak a látogatottságára figyelt és ügyelt volna az utazó Tollius, amelyeket minden szombati napon tartanak itt, akkor könnyűszerrel észrevehette volna, hogy csaknem háromezer ember nyüzsög a piactéren és vásárolja meg magának a következő hétre való élelmiszert. Más szavakkal: nem tudta a mi Tolliusunk a teljes városi lakosságot egyszerre megfigyelni, hiszen két Selmecbánya létezik, az egyik a földfelszíni, amelyik a szabad ég alatt van és a szemünk elé tárul; a másik pedig a földalatti Selmec, az tudniillik, amely az aknában, az üregekben és szerte a bányák tárnáiban, a föld mélységeiben terül el hosszan és szélesen. De mindkettő a lakosok számára szolgál: a földalatti a bányamunkások és ezek felügyelői számára, a földfelszíni pedig a polgároknak [...] Én úgy gondolom, hogy Selmecbányát Pozsony, Buda és Debrecen – tehát a legnagyobb lélekszámnak örvendő magyar városok – után Magyarország legnépesebb városai közé kell sorolni.” Bél: *Bányavárosok*, 160–161.

⁶² Tollius: *Epistolae itinerariae*, 172.

⁶³ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 174.

A bánya után megtekintette a pénzverdét, ahol nemcsak bepillantást nyerhetett az üzem hétköznapijaiba, de ki is próbálhatta a pénzverést, így az ott zajló nemesfém-feldolgozást igen szemléletesen írja le. „A következő napon megengedték a pénzügyi hivatal megtekintését, ahol az ezüstrudakból hosszú szalagokat nyújtanak, és ezeket kerekékké alakítják, könnyű munkával, kör alakúra vágják, majd egy új találmánnyal, szintűgy kerekékekkel, benyomást csinálnak, így a pénzverés könnyűségét is megcsodáltam, és magam is kipróbáltam saját kezemmel.”⁶⁴

Körmöcbánya után Tollius Besztercebányára ment, majd Vác érintésével Budára, a török kiűzésekor rommá lőtt egykori királyi központba érkezett. A harcok közelsége átjárja az élményt, így talán nem haszontalan a hosszan idézni a szöveget, amely önmagáért beszél:

„Váczról elindulva, csakhamar föltűnt a magas dombon álló Buda, fehérő falaival, tornyaival és templomaival. Már a távolból üdvözöltem a nemes királyi várost, amelyet már oly régóta vágytam megláthatni. Minél közelebb jutottam, annál inkább csodáltam a császár szerencsáját, mely ily erős és gyönyörű várossal ajándékozta meg őt. Midőn a Pest és Buda közt levő hídhöz értünk, először Pest városába mentünk, mivel az ostrom folytán földig lerombolt Budán aligha találhattunk volna szállást.

Három nap alatt minden nevezetességet megtekintettem. A hajdan oly büszke és pompás vár és város a rettenetes ágyúzástól teljesen romhalmazzá volt löve, az egész városban egyetlen ép házat sem találtam. A hajdan oly szép és fényes Szt. István templomban és a híd közelében levő török mecsetben, valamint a belső vár kapuja fölött török feliratokat találtam. A várat a várostól kettős kőfal választja el. A városnak a vár felé eső része két utcából, a távolabbi része pedig, hol a hegy szélesebbé lesz, három utcából áll. A falak régi divatúak, de azért erősek, az árkok mélyek. Három kapu létezik, melyek egyike Ó-Buda felé van, a császáriak ennek közelében rontottak be az összelődözött falakon. A várost hajdan két külváros díszítette, még pedig mindkét oldalról, a székesfehérvári oldalon létezett külvárosnak ma már nyoma sincs, a Duna melletti nagy külvárosban néhány házat már kijavítani és újjáépíteni kezdenek.

A romok közt és a pincékben görög vallású, műveletlen, durva és visszaszító ráczok laknak, kiknek főfoglalkozásuk a vízfordás, mivel a várban levő kutak a törökök által betömettettek vagy pedig a romok által bedugultak.

A Duna parti külvárosban létezett számos mecsetet részint lerombolták, részint tárházakká és csűrökké alakították át. A még fennálló közül egyiknek tornyába fölmentem, hogy onnan a környéket jobban áttekinthessem. Csekély fáradságomat bő siker koronázta. A Szt.-Gellérthegy alatt és Ó-Buda felé meleg fürdők léteznek, mindezeket tüzetesen megtekintettem. [...] Budára magyar embernek nem szabad lábát betennie, a ráczoknak, különösen pedig az asszonyoknak meg volt engedve a ki-és bejárás. A dunai híd 57 hajóból áll és körülbelül 10.000 láb hosszú.

Pest négyszög alakú és középszerű város, jóllehet a tavalyi ostrom alatt szintén igen sokat szenvedett, mind inkább helyreáll és lakossága is jobban szaporodik, mint Budáé, mivel a síkságon terül el, tehát a Duna kihasználásához előnyösebb helyzettel bír. Miután mindent megtekintettem, 1687. június 23-án eltávoztam a magyar királyok hajdani székhelyéről.”⁶⁵

Visszaútról már csak igen röviden ír. Esztergom, Komárom, Győr, Pozsony útvonalon elhagyja Magyarország területét és Bécsbe megy, hogy innen folytassa európai utazását, mégpedig Itáliába. Magyarországi levelét így zárja: „Végül, a Budából való távozás

⁶⁴ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 176

⁶⁵ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 198–201., közli: Szamota: *Régi utazások*, 288–289.

után egy héttel, június 30-án, hétfőn, a kedvező isteni akaratnak hála visszatérvén Bécsbe, a másfél hónapnyi magyarországi utamat bevégeztem.”⁶⁶

Jacobus Tollius Magyarországról szóló két levele a régi Európa magyarságképének egyik jelentős írása – úgy hisszük, ezt az itt leírtak alapján nemigen kell bizonygatni. Jóllehet írása a bölcsek követ kereső alkimista sajátos érdeklődését is tükrözi (ásványok, bányászat, kohászati technológiák), ám ne feledjük. a tudós filológus küldetése geográfiai és történeti adatgyűjtés is volt! Láttuk: néhány évtizeddel később könyve Bél Mátyás számára – a bányavárosok vonatkozásában – megkerülhetetlen munka. Annak ellenére, hogy feledésbe merült, amiben nem kis szerepe volt a latin írásbeliség anyanyelviséggel szembeni tévesztésének, megállapításai akarva akaratlanul otthagyták lenyomatukat a 18. századi, alapvetően francia nyelvűvé váló európai geográfiai és történeti szótáriródlalmában.

Feljegyzései a bányák, a gyógyfürdők és a hőforrások országának olyan mozaikszerű karcolatai, amelyek a kiváló természeti adottságok, a halban gazdag folyók, a jó termőföldek és a kiváló borok országát villantják fel. Felbukkannak persze azon sztereotípiák alapjai is, mint a vendégszeretet, a magyar, aki inkább fegyvert forgat, semmint földet művel, hisz „a hadi szorgalom” közelebb áll e nép lelkéhez, mint a földműves „falusi szorgalmatossága”.⁶⁷ Kétségtelenül kanonizál néhány olyan ismertető jegyet, amely a későbbi magyarságkép állandó jelzője lesz. A holland utazó ugyanakkor olyan tudós utazó is, aki a tapasztaláson nyugvó, finom részleteket sem szem elől tévesztő benyomásait, megfigyeléseit az *oral history* kínálta lehetőségekkel egészíti ki. Így válnak élvezetes olvasmánnyá Tollius levelei, amelyek, ahogy említettük, a 18. századi francia nyelvű szótár irodalom magyarságképének⁶⁸ – Edward Brown⁶⁹ angol utazó mellett, aki Tollius kortársa, és mintegy bő másfél évtizeddel korábban járt Magyarországon – egyik legfontosabb forrásai. Úti jegyzeteinek egyedi vonzereje azonban bizonyosan abban rejlik, hogy a török kiűzés és a Thököly-korszak igencsak kaotikus mindennapjai ott bujkálnak sorai között. Így aztán nemcsak krónikása, hanem helyszíni tudósítója is az 1678. esztendő Magyarországnak!

⁶⁶ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 203.

⁶⁷ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 143

⁶⁸ Példa erre Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière (1683–1746), aki a 18. század egyik legtermékenyebb geográfusa, történésze és kompilátora volt, jóllehet neve mára feledésbe merült, holott a pármái herceg tanácsosa, Szicília kettős királyságának titkára és a spanyol király első geográfusa titulusokat birtokolta. Kilenc kötetes reprezentatív fő művét, amely 1726 és 1739 között jelent meg, a 18. század egyik legjobb és legmodernebb, korának egyik legolvasottabb, új tudományos eredményeire is támaszkodó szótáraként tartják számon. (*Le Grand Dictionnaire géographique et critique*, par M. Bruzen La Martinière,... La Haye, P. Gosse, R.-C. Alberts, P. de Hondt, 1726–1739, 9 tomes en 10 vol.) Ez a szótár a Magyarországról szóló szócikkét a jelentősebb felvidéki bányák ábécé-sorrendbe állított listájával zárja. Ez szó szerinti átvétele Jacobus Tollius listájának, amelyet ehelyütt függelék gyanánt közlünk. Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière életútjára vonatkozóan lásd Michaud, t. 27. 329–331. *Nouvelle Biographie Générale sous la dir de M. Le Hoefer*, t. 23. Paris, Frimin Didot, 253–255.; *Dictionnaire de biographie française*, t. 7. Paris, Librairie Letouzey et Ané, 1956. 586.

⁶⁹ Edward Brown (1642–1708) tanulmányait Cambridge-ben és Oxfordban végezte, 1669–1670-es nagy európai körútján útba ejtette Magyarországot is, később II. Károly királyi orvosa, a londoni orvosok kollégiumának elnöke. Szamota: *Régi utazások*, 290–425.

FÜGGELÉK

A felvidéki bányák

Tollius jegyzésében 1687 – Bruzen de la Martinière kiegészítéseivel 1732⁷⁰

ALT-ZOL [Zvolen, Ózólyom / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

A folyam bal partján, Newzol-tól két mérföldre lévő helység. Valójában egyetlen bányája sincs; ám aranyrögöket lehet találni a búzakalászkok gyökerei között. A környéken korábban voltak arany-, ezüst-, réz- és higanybányák.

AMGESCHED [Besztercebánya egyik bányatelepe volt / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Ebben a Newzol-tól (Besztercebánya) fél mérföldnyire fekvő helységben van egy magántulajdonban lévő bánya, melyet tulajdonosa nem képes művelni.

ANDRASCHOW [Besztercebánya egyik bányatelepe volt / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Ebben a Newzol-tól (Besztercebánya) szintén fél mérföldnyire fekvő helységben van egy különálló sárgarézbánya, amely Waldburg-hoz tartozik.

BOINIK [Bojnice, Bajmóc / Trenčiansky kraj ~ Trencsén tartomány ~ Szlovákia]

Itt korábban vasat bányásztak; ma már csak vörösiszapot lehet találni, amelyből egykoron a vasat kivonták.

BOTZAR [Besztercebánya egyik bányatelepe volt / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Itt aranybányák vannak.

BRESNIZC [Hronská Breznica, Garamberzence / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Két mérföldre van Newzoltól (Besztercebánya), és a császár birtokát képező vasbányái vannak.

BUDE OFEN [Buda ~ Pest megye ~ Magyarország]

A máig élő hagyomány szerint a város szomszédságában lévő hegyekben aranybányák voltak.

SCEPUISE [mint Szepes, számos ilyen előtagból álló településnév közül jelen esetben Spišská Stará Szepesófalu / Prešovský kraj ~ Eperjes tartomány ~ Szlovákia]

Az itteni hegyen (Tarhegy!) van egy bánya, ahol antimonnal kevert ólmot bányásznak.

DOBSH [Dobšiná, Dobsina / Košický kraj ~ Kassa tartomány ~ Szlovákia]

Rafsenaw-tól két, Newzoltól tizenöt mérföldre fekszik. Itt cinóbert termelnek ki. Maga a helység Waldburg-hoz tartozik.

FECKETIBAN vagy SCHWARTZBERG [Feketebánya / Szabolcs Szatmár Bereg Megye ~ Magyarország]

⁷⁰ Tollius: *Epistolae itinerariae*, 166–169.; Bruzen: *Le Grand Dictionnaire*, t. 4. (1732) 185–186. A szövegek közlés Bruzen de la Martinière kiegészítéseit követi, aki egy az egyben átveszi Tollius latin szövegét. Első helyen tehát a forrásban szereplő eredeti név szerepel, ha ez elírás, úgy dőlt betűvel közöljük a beazonosítható helyes névváltozatot. Kapcsolatban álló helyeken [] közöljük a mai állapotoknak megfelelő településnevet, utána aláhúzva a település magyar nevét, majd megadjuk, az adott ország közigazgatási beosztása szerinti hovatartozást, ezt, ha szükséges, ennek magyar megfelelője követi, végül közöljük az ország nevét. A nevek feloldásánál a már emlegetett Vályi-féle szótár mellett Gyalay Mihály: *Magyar igazgatástörténeti helységnévtelenlexikon* (Budapest, 1989.), illetve Hajdú-Moharos József: *Magyar Településtár, Kárpát-Pannon* (Budapest, 2000.) című műveket forgattuk haszonnal. Itt jegyezzük meg, hogy Tollius viszonyítási pontként Newsol, Neusohl, azaz Besztercebánya városát adja meg.

Szatmár vármegyében található. Ezüstabányái vannak, ahol az érchez egy kevés arany is keveredik. Fél font ezüst mindössze három szemernyi aranyat tartalmaz. [Egy szemer – régi ékszerész súlymérték – körülbelül 0,05 gramm.]

FELSCHEBAN ou OBERBERG [Baia Sprie, Felsőbánya ~ Judetul Maramures ~ Máramaros megye ~ Románia]

Ugyancsak Szatmár vármegyében található. Itt egy rendkívül gazdag arany-, ezüst- és ólombánya található. Egy helybeli kereskedő, Michel Fony birtokolja. Fél font ezüstben néha négy-öt dragme is található. (Egy drachma (?) = 3,24 gramm.)

HELLIAR [Altgeberg hegy alapján Staré Hory Óhegy, Besztercebányához tartozó bányatelep/ Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

A környékén lévő Altgeberg-nek nevezett hegyekben némi ezüstöt találunk, mely rézzel kevert. Ez a hely waldburg-i magánszemélyek birtoka. Itt mérges gázokat tartalmazó víz is van.

JEROB [Jabriková, Imréd / Besztercebánya egyik bányatelepe volt / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Ezt a bányát már nem művelik.

JESENACH [Turčianske Jaseno, Túrócjeszen / Žilinský kraj ~ Zsolna tartomány ~ Szlovákia]

Itt termelik ki a földből a németek által Ries néven nevezett kénese anyagot, amelyet – miután olvasztással kivonták belőle az ezüstöt – átszállítanak Scheminz-be.

LIBETHEN [L'ubietová, Libetbánya / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Newzoltól két mérföldre fekvő, sárgarézben gazdag bánya. Három aknája van. Az első Libethen és Newzol lakóinak közös birtoka; a második Waldburg és Grondel városáé.

LIBSK [L'uborča, Liborcsudvard / Trenčiansky kraj ~ Trencsén tartomány ~ Szlovákia]

Az itteni hegyekben arany- és ezüstabányák vannak.

LUPSCENES, amelyet LUPSCHER SCIFFEN-nek is hívnak [? feltételezhetően bányatelep]

Newzoltól két mérföldre található, még nem feltárt ércbánya [ón?], amely Michel Szurian birtoka.

LUPKOW, [? feltételezhetően bányatelep]

Itt antimont termelnek ki.

MEDZIBROD [Medzibrod, Mezőköz ~ Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Newzoltól két mérföldre lévő, még nyitás előtt álló aranybánya, amely Maximilien Conrad Ruprecht birtoka.

NECBAN vagy NEWBERG [Nová Baňa, Újbánya ~ Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Szatmár vármegyében, Erdélytől két mérföldre fekvő bánya, mely arannyal kevert ezüstöt tartalmaz. Fél font ezüstben négy-öt drachmányi aranyat találunk. Ugyanitt pénzverde is működik.

REDERISCH [Hradzavé, Rezes / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

A bányában található vas öntésre alkalmas. Itt Ries-nek is nevezett markazit szintén található.

RICHTERGRUND. [Úrvölgy, / Besztercebányához tartozó bányatelep volt, ~ Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Csak rezet találunk itt, s annak minősége sem a legjobb. Newzoltól kb. egy mérföldre van. Waldburg birtokát képező magánbánya található itt.

RONITSCH [Hronec, Kisgaram ~ Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Császári tulajdonú vasbánya. Newzoltól négy mérföldre található.

ROSNÁVO [Rožňava Rozsnyó / Košický kraj ~ Kassa tartomány ~ Szlovákia]

Erlam avagy Agria mellett, Newzoltól tizenöt mérföldre. Itt termelhető ki a környék legtisztább aránya; ám a Waldburgi polgárok és a magisztrátus közötti, a bánya tulajdonjogával kapcsolatos ellentétek nem teszik lehetővé a termelést.

SANDBERG [? Besztercebányához tartozó bányatelep/ Banskobistricský kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Newzoltól legfeljebb egy mérföldre fekvő, rézben gazdag bányák, amelyek a város lakóinak birtokát képezik. Az itt bányászott fém részben fekete, részben sárga, részben zöldes színű. A fekete foltok ezüsttartalmat jeleznek, a többi pedig ónt.

SCHERTZENSTEINEN [? nyilván egy új bányatelep]

Newzoltól fél mérföldre lévő aranybánya, amely egy Waldburgi polgár magánbirtoka. Itt még nem folyik termelés.

SCHMOLENITZ [Somola, Szomola / Nitrianský kraj ~ Nyitra tartomány ~ Szlovákia]

Rézbánya, ahol élénk termelés folyik. Az innen kinyert szulfátos víz előbb vörös színűvé változtatja a belémártott vasat, majd bronzos lesz. Ezért hasonlít a scheminz-ihez; korábban Libeth vize is rendelkezett ezzel a tulajdonsággal.

SENNIZEN [Senica, Szénás / Banskobistricský kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Newzoltól legfeljebb egy mérföldre fekvő bánya. A császár számára sárga és lágú rezet termel.

STRIGONIE vagy GRAN [Esztergom ~ Komárom-Esztergom megye ~ Magyarország]

Az aranybányák a várostól három mérföldre találhatók. Korábban a török fenyegetés miatt abbahagyták művelésüket; ám a császár embereket küldött ki feltárásukra és a munka újraindítására. A vállalkozás sikerrel járt.

TEICHOLTZ [? valószínűsíthetően bányatelep]

Newzoltól három mérföldre fekszik. Mágnesstartalmú kőzetek vannak itt.

TEIOB [Tajov, Tajó / Banskobistricský kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Ennek környékén (egy mérföldre Newzoltól) a körmöci úton egy forrás mellett néhány, eddig elhanyagolt csavarezüst-ér [visargent] található. Közvetlenül mellettük a föld vörös ként rejt.

TOKAI [Tokaj / Borsod-Abaúj-Zemplén megye ~ Magyarország]

Aranyban termékeny hegyek. A környéken művelt szőlő gyökerei – illetve még a hajtások is – kicsiny aranyszálakat tartalmaznak; ám az aranyból is értékeesebb tokaji borból származó biztos jövedelem miatt nem is foglalkoznak a bányák esetleges megnyitásából keletkező nyereség bizonytalan kilátásaival.

WEISCHOW helyesen *Windschacht* [Štiavnické Bane Hegybánya Pierg-Szélakna Banskobistricský kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia bányatelep]

Newzoltól négy mérföldre fekvő dűlő, amely néhány aranyér között kiváló minőségű antimont ad. A kis kiterjedésű aranyerekből származó haszon is csekély. Tulajdonképpen a környékbeli erdőkben kóborló rablók miatt abba is hagyták a kitermelést. A bánya a közmegebecsülésnek örvendő Michel Sturian birtoka.⁷¹

⁷¹ Úgy tűnik a leírásból, hogy a bányavárosok még a 17. század vége táján is vonzzák – nyilván a könnyed meggazdagodás és a jó befektetés reményében – a vállalkozókat; Michaelis Sturiani, Michaelis von, Conrad Ruprech név szerint is említettnek, de úgy tűnik, Waldburg (Waldenburg város a Felső-Ausztriában) hét bányában van érdekeltségük) és Grondel (svájci határhoz közel fekvő ausztriai város) számára szintúgy igen jó befektetési lehetőségeket sejtettek e térség bányáiban!

LAJOS KÖVÉR

Jacobus Tollius's Hungarian Mosaics

The name of Jacobus Tollius (1630-1696) does not ring a bell nowadays, even though the Dutch traveler was a well-known and esteemed philologist and alchemist in his life. He visited Hungary twice. His first journey took place in 1660. Due to a coincidence, this time he enjoyed the hospitality of Miklós Zrínyi at Csáktornya, where he found „beautiful buildings, dazzling furniture, great comfort, cleanliness and an erudite family”. The first destination of his second journey in 1687 was Pozsony, then he visited some mining towns in Upper Hungary stopping in Győr, Komárom and Érsekújvár and finished his trip in Buda.

The journey is important because of its peculiar three-dimensionality. The first remarkable dimension was the timing: Tollius arrived in Buda only six months after the expulsion of the Ottomans, and he traveled through Upper Hungary when it was under kuruc control. The fairly incomprehensible, eclectic labyrinth of everyday life must have been fascinating for the foreign traveler. On the other hand, Tollius was a traveler, who supplemented his empirical impressions and observations, often of subtle details, with the possibilities offered by oral history. Third, he was a notable scientist in the history of mining and chemistry. This is why Tollius' letters are an enjoyable read. It is not an accident that – besides the works of British traveler Edward Brown, a contemporary of Tollius who had also visited the country a few years earlier – Jacobus Tollius' works are one of the most important sources used in 18th-century European, but mainly French, dictionary literature for drawing the image of Hungary.